

Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről*

Kertesi Gábor**

„(Hang: a panaszfalnál, beszédhibával)

Néha a várakozás
től teljesen el
térően tör
ténik, néha viszont mégis a várakozás
nak meg
felelően törté
nik, most már csak azt kel
lene tudni, mikor hogy tör
ténik;

(A panaszfal vigasza)

í
gy is, ú
gy is
bbfleképp
rténik,
hát nem
mind
gy,
mfleképp tö
rténik; ...”¹

(Tandori Dezső)

A *Kritika* 1997. decemberi számában Ladányi János és Szelényi Iván hosszabb írást tett köz-
zé „Ki a cigány?”² címmel, amelyben azt a meghökkentő tézist állítják fel, miszerint értelmet-
len feladat a cigányság (vagy bármely etnikum) lélekszámára, részarányára, illet-ve társadalmi
összetételére vonatkozóan kutatásokat folytatni, hiszen a cigány népesség (vagy bármely más
etnikai csoport) körülhatárolására rendelkezésünkre álló ismérvek el-kerülhetetlenül önkénye-
sek, s a csoportképző ismérvek önkényessége miatt nem lehetséges konszenzusra jutni a szó-
ban forgó népcsoport lélekszámával, számarányával vagy szo-cialis összetételével kapcsolat-
ban. Az etnikai kérdéseket firtató empirikus társadalomtudományi vizsgálódásoknak tehát –
vonják le a következtetést a szerzők – nem magával a szóban forgó etnikai cso-
port helyzetével kell foglalkozniuk, hanem azokkal az (egymástól is gyö-

* Ennek a vitának az előzményei és folytatása a *Kritika* hasábjain olvashatók. A szerkesztőség reméli, hogy az itt közölt írásra a Ladányi–Szelényi szerzőpáros válaszolni fog.

** A szerző köszönettel tartozik Galasi Péternek, Havas Gábornak, Kemény Istvánnak, Kézdi Gábornak, Kis Jánosnak és Köllő Jánosnak a tanulmány korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért. A tanulmány esetleges hibáért természetesen egyedül viseli a felelősséget. A szerző ezt az írását néhai tanára, a nemrégiben elhunyt Jánossy Ferenc emlékének ajánlja.

1 A versrészlet az *Egy talált tárgy megtisztítása* című Tandori-kötet „Arthur Rimbaud a sivatagban forgat” című verséből származik.

2 A szóban forgó tanulmány rövidített változata megjelent a napi sajtóban is: Ladányi és Szelényi: Ki a cigány? In *Magyar Hírlap*, 1997. november 24., 16. oldal.

keresen eltérő) osztályozási rendszerekkel, amelyek révén az emberek – különböző etnikumok tagjaiként – megkülönböztetik magukat másoktól vagy a társadalom tagjait egymástól. A Ladányi–Szelényi szerzőpáros mindenekelőtt azzal próbálja alátámasztani tézisét, hogy rámutat a témával foglalkozó empirikus kutatások eredményei között mutatkozó nagymérvű eltérésekre. Ezeket az eltéréseket elsősorban nem az egyes kutatások során alkalmazott eljárások hibáiból és metodológiai következtelenségeiből, hanem az előbbieken vázolt feladat megoldásának elvi lehetetlenségéből eredeztetik. Jelen tanulmány szerzője – Kemény Istvánal és Havas Gáborral közösen – részese volt a cigány népesség helyzetéről 1993/94 fordulónán készített empirikus adatfelvételnek. (A továbbiakban erre az adatfelvételre mint az MTA Szociológiai Intézete 1993/94. évi cigányfelvételére hivatkozunk.) Ennek az adatfelvételnek a során egy 2200 cigány háztartásból (kb. 10 000 személyből) álló – szándékaink szerint – reprezentatív mintát hoztunk létre. A Ladányi–Szelényi szerzőpáros explicit módon és viszonylag nagy terjedelemben bírálja ezt az adatfelvételt (is). Az itt következő tanulmányban elsősorban a saját adatfelvételünkkel kapcsolatos kritika cáfolatára – a Ladányi–Szelényi szerzőpáros érvelésében föllelhető logikai hibák, tárgyi tévedések és bizonyítatlan állítások kimutatására – vállalkozunk, és csak néhány gondolat erejéig foglalkozunk az érvelésüket átható ismeretelméleti relativizmus bírálásával.³ Az Olvasó türelmét kérjük, ha az alábbiakban ezoterikusnak látszó tudománylogikai, módszertani és statisztikai okfejtéseket kell nyomon követnie, ezt a fáradságot azonban nem takaríthatja meg az, aki nem hajlandó beérni a posztmodern ihletésű – lásd mottó! – társadalomtudomány relativista közhelyeivel, és álláspontját egy realista társadalomtudományi hagyomány és mérési filozófia szellemében kívánja megfogalmazni.

I. A KUTATÁSI CÉL ÉS A MÉRÉSI ELJÁRÁS ÖSSZEFÜGGÉSE

Kiindulópontunk az az állítás, hogy a Ladányi és Szelényi által felállított „lehetlenségi tétel” – az tudniillik, hogy az elméletileg számításba jövő definíciók nagy száma miatt lehetetlen a cigány népesség lélekszámát megmérni – olyan állítás, amely logikai státusát tekintve *mindenfajta rosszul specifikált tudományos problémára* érvényes – függetlenül attól, hogy példáinkat a legegzaktabb természettudományok vagy a legképlekenyebb társadalomtudományok területéről vesszük-e. Ha ugyanis egy mérési problémával kapcsolatban nem tisztázza valaki az adott mérés célját, könnyen belátható, hogy az elvileg lehetséges mérési eljárások nagy száma – és persze különbözősége – miatt olyannyira különböző mérési eredményeket kap, hogy azok eleve megkérdőjelezzik az adott objektum mérésének értelmét. A világosan definiált kutatási célkitűzés azonban többnyire lehetővé teszi, hogy pontosan rögzítsük az adott mérési célnak megfelelő mérési eljárás szabályait. Ilyen esetben természetesen lehetséges értelmes vitát folytatni az adott mérési eredmények helytállóságáról.⁴ Nevezzünk Jánossy Ferenc után *mérési játéknak* minden olyan kvantitatív

3 A Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányvizsgálatának vezetői közös cikkben is közreadták ellenvéleményüket a *Kritika* hasábjain (lásd: Havas, Kemény és Kertesi: „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren”, *Kritika*, 1998. március). Jelen tanulmány szerzője szükségesnek tartotta, hogy a szűkebb szakmai közönségre tartozó kérdéseket feszegető vitáitát külön szócikkben közölje. Közös válaszukkal párhuzamosan ugyanabban a *Kritika* számban megjelent Ladányi János és Szelényi Iván viszontválasza is. A viszontválasz azonban – az én megítélésem szerint – Ladányi és Szelényi korábbi álláspontjához egyetlen új szempontot sem ad hozzá, így a jelen cikk érvelését nem befolyásolja.

4 A probléma természetesen ugyanaz, ha a „Ki a cigány?” kérdést fölcseréljük más – szokványosabb – szociológiai jellegű kérdésekkel. Semmivel sincs több értelme ugyanis a „Ki az értelmiségi?”, a „Ki a szegény?” vagy a „Ki tartozik az elitbe?” kérdéseknek. Az a tény azonban, hogy a kutatási cél és a hozzá tartozó pontos definíció, illetve mérési eljárás nélkül minden ilyen jellegű kérdés százféléképpen válaszolható meg, mégsem jelenti azt, hogy értelmetlen dolog lenne az értelmiség, a szegénység vagy a társadalom vezető rétegének helyzetéről empirikus szociológiai kutatásokat folytatni.

összehasonlítást, mérést, amelynek nincs világosan rögzített, konkrét célkitűzése, amely nem kapcsolódik a valóság céltudatos elemzéséhez, és különböztessük meg a *céltudatos méréstől*, amelyhez világosan specifikált megismerési célok tartoznak.⁵

A mérési játék és a céltudatos mérés közti

döntő különbség szemléltetésére válasszunk [...] egy [...] példát, amelyből világos, hogyan szabja meg a célkitűzés a nagyságdefiníciót, és hogyan foszlik semmivé valamely objektum nagyságának fogalma, ha az összehasonlítást öncélúan, célkitűzés nélkül végezzük el. Egy sziget nyugati és keleti csücskén van egy-egy kikötő: *A* és *B*. Felmerül a kérdés, hogy *A* és *B* között az északi vagy a déli part hosszabb. Egyelőre tételezzük fel, hogy fogadás eldöntéséről, tehát rendezési játékról van szó. A vitatkozók egy 1:100 000 léptékű térképen lemérik a part hosszát; ezen az északi part bizonyul valamivel hosszabbnak. A vesztes azonban, tudva, hogy a déli part finomabban tagolt, ebbe nem nyugszik bele. Valóban, egy katonai térképen mérve, finomabb tagoltsága következtében a déli part bizonyul hosszabbnak. A kérdés végleges eldöntéséhez vitázóink kimennek a tengerpartra méricskélni. Azonban már az első métereknél fennakadnak, mert nem tudnak megegyezni abban, körülmérjenek-e minden egyes követ, vagy csak a tengerbe nyúló nagyobb sziklákat vegyék figyelembe. Kiderül, hogy elmulasztottak a fogadás előtt a játékszabályokban megegyezni, vagyis definiálni, hogy mi értendő a partszakasz hossza alatt. (Játék esetén a nagyságdefiníció tetszőleges, és a definíciótól függően, ugyanaz a partszakasz 10 km vagy 100 km hosszúnak is adódhat.) Más a helyzet, ha a két partszakasz hosszának összehasonlítása valamilyen *konkrét célból* történik. Ilyenkor a nagyságdefiníció magából a célkitűzésből adódik. Nem mindegy például, hogy a két kikötőt partmenti vasútvonallal akarjuk összekötni, vagy pedig partvédő gát építendő közöttük. Bár a kétféle célkitűzésből a partszakasz más és más definíciója adódik, a hosszúság definíciója mindkét esetben egyértelműen rögzíthető. Céltalan törekvés volna a partszakasz fogalmára abszolút definíciót keresni. Természetesen a part összes kvalitatív és kvantitatív tulajdonságai, a célkitűzéstől függetlenül objektíve léteznek; a célkitűzés csak azt szabja meg, hogy ezek közül adott esetben melyek a mérvadók (Jánossy 1963: 37–38).

A céltudatos mérés abban különbözik a mérési játéktól, hogy céltudatos mérés esetén *a mérés alapjául szolgáló kritériumok és a mérési eljárás nem választható meg önkényesen, hanem a mindenkor kutatási feladat determinálja azokat* – feltéve, hogy a feladatot a kutatás során világosan definiálták. A fentiek fényében egyáltalán nem világos, hogy a Ladányi–Szelényi szerzőpáros mire gondol, amikor a cigány népességgel kapcsolatos kutatások elvi lehetetlenségét hangsúlyozza. Abból ugyanis, hogy egy meghatározott objektumra vonatkozó, két különböző mérés eredménye más és más, önmagában semmi nem következik az adott objektummal kapcsolatos mérés elvi lehetetlenségére nézve. Az empirikus mérési eredmények eltérése ugyanis legalább öt különböző típusú okra vezethető vissza, mely okok egyébként a legteljesebb mértékben keverednek a Ladányi–Szelényi szerzőpáros írásában.⁶

a) A két kutató (vagy a két kutató közül az egyik) egyáltalán nem határoz meg kutatási, megismerési célokat, ennek megfelelően mérését mindenfajta elméleti támpont nélkül végzi el. A szóban forgó két mérési eredmény összeegyeztethetlensége ilyenkor egyáltalán nem meglepő fejlemény. A mérési eredmények különbözősége egyenes következménye a kutatási feladat tisztázatlanságának. Ladányi és Szelényi ezt a esetet nevezi „klasszifikációs harcnak” vagy „klasszifikációs küzdelemnek”, holott pontosabb lenne ilyenkor rosszul specifikált tudományos problémáról vagy egyszerűen fogalmi zűrzavarról beszélni.

b) Különböző megismerési célokhoz más-más módszertanilag korrekt mérési eljárás tartozik. Ha a mérési eredmények különböznek egymástól, az a dolog természetéből kö-

5 Az itt következő gondolatmenet alapötlete Jánossy Ferenc méltatlanul elfelejtett, nagy jelentőségű könyvéből származik (Jánossy 1963).

6 Problémánk szempontjából elegendő itt azt az esetet megfontolnunk, amikor a mérés egyetlen skaláris változóra irányul.

vetkezik, ugyanúgy, mint ahogy a Jánosy-féle példában más és más lesz a partszakasz hossza attól függően, hogy partvédő gátat vagy vasútvonalat akarunk-e építeni A és B település között. A cigánysággal kapcsolatos kutatások problémájánál maradva, nyilvánvalóan meghatározott mérési eljárás tartozik ahhoz a megismerési célhoz, melyben a cigánynak nevezett emberek társadalmi helyzetét szeretnénk megvizsgálni egy olyan társadalmi közegben, amelyben a magát nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tekintenek. *Ehhez a megismerési célhoz* – véleményünk szerint – azon emberek ítélete nyújthat módszertanilag védhető módon támpontot, akik mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek olyan emberekkel, akiket cigánynak tekintenek (nem alkalmi kapcsolatban, mint például egy kérdezőbiztos). Az is nyilvánvaló másfelől, hogy könnyűszerrel találhatunk más – hasonlóan legitím – megismerési célokat, amelyekhez ettől eltérő mérési eljárás kell hogy tartozzék. Például: ha föltesszük, hogy az Országgyűlés olyan törvényt alkot a jövőben, mely szerint a cigány nemzetiségi önkormányzati képviselők megválasztásakor szavazóként csak azon személyek vehetnek részt, akik magukat cigány nemzetiségűnek tekintik, és magukat ekképp regisztráltatják, akkor *ebből a megismerési célból* nyilvánvalóan adódik az a mérési eljárás, amely szerint az tekinthető cigánynak, aki annak tartja, és szavazóként akként regisztráltatja magát.

c) Két mérési eredmény azonos megismerési cél esetében is eltérhet egymástól, amennyiben az érintett kutatók között nincs konszenzus a tekintetben, hogy *az adott célkitűzésnek melyik mérési eljárás felel meg*. Jobb esetben a *megfelelő* mérési eljárás megválasztásával kapcsolatban nyílt vita folyik a kutatók között, rosszabb esetben a kutatók nincsenek is tudatában annak, hogy eredményeik különbözősége – megismerési céljuk azonossága ellenére – a választott mérési eljárások különbözőségéből fakad. A nézeteltérés okainak tisztázása ilyenkor megköveteli, hogy a vitázó felek megpróbálják világosan explikálni mérési eljárásuk szabályait, és meg kell kísérlniük, hogy alkalmazott mérési eljárásaikat a választott kutatási feladat célkitűzéseiből vezessék le. A levezetés esetleges sikertelensége annak jele lehet, hogy valamelyik kutató nem megfelelő mérési eljárást választott.⁷

d) A mérési eredmények akkor is különbözhetnek egymástól, ha a mérések ugyanazt a megismerési célt szolgálják, és az optimális mérési eljárás megválasztásával kapcsolatban sincs eltérés a szóban forgó mérési kísérletek között, de valamilyen mérés technikai oknál fogva nem sikerül időben vagy térben ugyanazt – vagy statisztikailag ugyanazt – a mérési eredményt produkálni. A *mérési eredmények instabilitása* ilyenkor az elvileg helyes mérési eljárás megvalósítása előtt tornyosuló gyakorlati akadályokból fakad. Ez a probléma különösen gyakori a társadalomtudományokban, ahol – a dolog természetéből adódóan – csak igen kivételes esetekben lehet kontrollált kísérleteket lefolytatni. Akinek van valamilyen elképzelése arról, hogy sokszor milyen bonyolult feladatot jelent egy természettudományi kísérleti eredmény megismétlése *laboratóriumi körülmények között*, az valószínűleg könnyen belátja azt is, hogy *jól kontrollált laboratóriumi körülmények biztosítása nélkül* – vagyis a problémához nem tartozó, zavaró tényezők kiszűrése nélkül – milyen nehéz feladat lehet egy mérési eredmény megismétlése. Ugyanakkor világosan kell látni azt is, hogy az eredmények *megismételhetősége* kulcsfontosságú követelmény mind a természet-, mind pedig a társadalomtudományi következtetések esetében. Ha ugyanis ez nem lenne el-

7 Amennyiben a mérés egy *vektoriális* változóra irányul, akkor – azonos megismerési cél esetében – az is forrása lehet a mérési eljárások, illetve mérési eredmények különbözőségének, ha a szóban forgó vektoriális változó egyes komponenseit az – egyébként a megismerési céllal összhangban levő – különböző eljárások eltérő hatásossággal mérik.

várható, akkor mindenfajta tudományos kijelentés empirikus támpont nélkül maradna, s nem tudnánk biztonsággal megmondani, hogy adott szituációkban milyen eredmények bekövetkezésére számíthatunk. Egy ilyen tudomány nyugodt lélekkel fölírhatná zászlajára jelszónak a tanulmányunk mottójában szereplő Tandori-idézetet.

Az itt fejtegetett probléma – melyet a Ladányi–Szelényi szerzőpáros a cigány népességgel kapcsolatos empirikus kutatások elvi lehetetlenségének fő okaként említ meg – ugyanis mindenfajta tudományos előrejelzés esetében fennáll. Az a tény azonban, hogy a társadalomtudományokban csak ritkán lehet kontrollált kísérleteket lefolytatni,⁸ nem jelenti azt, hogy bizonyos esetekben ne lehetne mégis – kellő találékonysággal – valamilyen eljárás révén a mérési eredmények megismételhetőségét biztosítani. Nem gondoljuk, hogy minden társadalomtudományi mérési probléma esetében adódnak ilyen lehetőségek, de azt állítjuk, hogy a mi adatfelvételünkben megfogalmazott megismerési célhoz tartozó mérési eljárás esetében lehet ilyen támpontot találni. Ezt a támpontot az a „természetes kísérleti helyzet” nyújtja, amelyben mintegy húsz éven keresztül az ország körülbelül 30–40 ezer általános iskolai pedagógusa időről időre számba vette („megszámolta”) azokat az általános iskolás gyerekeket, akiket cigánynak tekintett. A későbbiekben viszonylag részletesen kitérünk ennek a teszteljárásnak az ismertetésére, melynek elvégzése a hasonló megismerési célt alkalmazó cigánykutatások mérési eredményeit illetően – véleményünk szerint – jogosan megkövetelhető.

e) Végül, a mérési eredmények különbözősége fakadhat egyszerűen abból is, hogy az egyik (vagy mindkét) kutatás során – a választott megismerési céltól, illetve a mérési eljárástól függetlenül is – vagy az adatfelvétel egészének, vagy a cigány részmintának a megtervezésekor mintavételi statisztikai hibákat követtek el, vagy nem gondoskodtak elegendő esetszámról.

Nos, a Ladányi–Szelényi-tanulmány által hivatkozott adatfelvételek eredményei között mutatkozó népességbecslési eltérések mögött mind az ötfajta ok megtalálható. Nem tekintjük feladatunknak, hogy a saját kutatásunk eredményeinek védelmén túl az említett többi kutatásnak is a védelmére keljünk. Ezt már csak azért sem tehetnénk meg, hiszen – mint az az alábbiakból remélhetőleg kiderül majd – a szóban forgó kutatások cigány almintái valóban igen sok szempontból hibásak. Abból azonban, hogy az MTA Szociológiai Intézetének 1993/94. évi cigányfelvételén kívül hivatkozott adatfelvételek méréselméleti, módszertani, illetve statisztikai szempontból valóban mind igen problematikusak, semmi nem következik a Szociológiai Intézet adatfelvételének megbízhatóságára nézve. A magunk részéről szeretnénk ebből a kabátlopási ügyből kimaradni. A továbbiakban tehát sorra vesszük a Ladányi–Szelényi szerzőpáros által hivatkozott adatfelvételek főbb tulajdonságait, és rendre kimutatjuk, hogy a becslési eredmények eltérései vagy arra vezethetők vissza, hogy *a)* a szóban forgó adatfelvételek *cigány almintájuk létrehozásakor* – a mi adatfelvételünkétől eltérően – *semmilyen kutatási célt* nem tűztek ki maguk elé; vagy arra, hogy *b)* a mi kutatási céljainktól *eltérő célt* és mérési eljárást választottak; vagy arra, hogy *c)* alkalmazott mérési eljárásaik *saját kutatási céljaiknak nem felelnek meg*; vagy arra, hogy *d)* eredményeik *nem állják ki* a kutatási céljaik esetén jogosan megkövetelhető *kompatibilitási tesztek* próbáját; vagy pedig arra, hogy *e)* cigány almintáik megtervezése, illetve az adatfelvétel lebonyolítása során – a cigány almintá tulajdonságait érintő – *statisztikai hibákat* követtek el. Jelen tanulmány keretei között – terjedelmi okok miatt – természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy szisztematikusan és pozitíve érveljünk saját adatfelvételünk mintájának a megbízhatósága mellett. A téma iránt érdeklődő olvasó azonban

8 A pszichológiában vagy a közgazdaságtan bizonyos ágaiban (a döntésméletben és a játékelméletben) például előfordulnak laboratóriumi körülmények között lefolytatott kísérletek.

ezt egy közeljövőben megjelenő könyvben megtalálhatja.⁹ Mielőtt azonban a szóban forgó mérési eredmények közti eltérések nyomába erednénk, célszerűnek tűnik röviden vázolni, milyen megismerési célt tűztünk magunk elé a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvétele során, és hogyan következik ebből a megismerési célból az általunk választott mérési eljárás.

II. A SZOCIOLÓGIAI INTÉZET 1993/94. ÉVI CIGÁNYFELVÉTELÉNEK KUTATÁSI CÉLJA ÉS MÉRÉSI ELJÁRÁSA

Mint már utaltunk rá, a Szociológiai Intézet 1993/94. évi felvételében azt a kutatási célt tűztük magunk elé, hogy megvizsgáljuk a környezetük által cigánynak tartott emberek társadalmi helyzetét abban a – mindannyiunk által jól ismert – társadalmi közegben, amelyben a magukat nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tekintenek. Egy ilyen kutatási cél megválasztását jó okok indokolják, hiszen ez a vélekedés erőteljesen befolyásolja az érintett – cigány és nem cigány – emberek közötti társadalmi érintkezést. Különösen releváns szempont ez azokban az élethelyzetekben, ahol olyan emberek körében fogalmazódik meg ez a különbségtétel, *akik mindennapi életük során többé-kevésbé rendszeresen kapcsolatban állnak egymással*. Ugyanis ebben a kontextusban van társadalmi értelemben tétje a dolognak. Itt keletkeznek azok a súlyos társadalmi problémák (az idegenkedés, az előítélet, az elutasítás, a diszkrimináció, a szegregáció, a csoportközi konfliktus, az erőszak), amelyek – legalábbis a szociológiai kutatások oldaláról – indokolttá teszik a cigányság etnikai csoportként való vizsgálatát. A környezet vélekedése a cigánynak tekintett emberek számára nem semleges magánvélekedés, hanem a szó klasszikus értelmében vett *társadalmi tény*: olyan – többnyire állandósult – cselekvésmódok forrása, amelyek képesek kényszerítő módon hatni az érintett egyénekre. Ladányi és Szelényi feltételezésével ellentétben, ebből a szemléletből egyáltalán nem következik az, hogy a cigányságot – amennyiben így definiáljuk – homogén sokaságnak kellene tekintenünk. Ugyanakkor az, hogy a kutató nem azonosul a tipikus környezet differenciálatlan vélekedésével, nem jelentheti azt sem, hogy e differenciálatlan vélekedés következményeként keletkező társadalmi határvonalat ne kellene társadalmi vényként komolyan vennie, és a határvonal egyik vagy másik oldalán lévő népesség körében ne kellene a rendelkezésére álló eszközökkel empirikus kutatásokat folytatnia. A továbbiakban, amikor a Szociológiai Intézet felvételének kontextusában cigányokról beszélünk, mindig a fenti kutatási célnak és definíciónak megfelelő értelemben beszélünk róluk. Ezzel természetesen teljes mértékben elhatároljuk magunkat attól a – véleményünk szerint is tökéletesen *értelmetlen* – kérdéstől, hogy ki tekinthető az „életmód”? a rasszjegyek?, a kultúra?, a szokások? vagy bármilyen más, hasonlóan homályos szempont alapján „igazán” cigánynak.

Az előzőekben vázolt megismerési cél hozzásegít ahhoz is, hogy közelebb jussunk egy kutatási célra alkalmas definícióhoz és mérési eljáráshoz. Eszerint az általunk választott megismerési célhoz tartozó cigány népesség lehatárolásához azon emberek ítélete nyújt

9 Lásd Kertesi és Kézdi 1998 tavaszán megjelenő monográfiájának első részét. A szóban forgó rész – mely *Az 1993/94. évi cigányvizsgálat dokumentációja* címet viseli – ismerteti az adatfelvételünk során alkalmazott mintavételi eljárás minden lényeges részletét (1. fejezet), bemutatja a mintavételi eljárás során bekövetkezett mintatorzulásokat, e torzulások korrekcióit, illetve elvégzi a mintánk megbízhatóságát igazoló kompatibilitási tesztek (2. fejezet), valamint sort kerít az egész eljárásunkból következő népességbecslésekre is (3. fejezet).

támpontot, akik *mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek* cigány (általuk cigánynak tekintett) emberekkel.¹⁰ E definíció három fontos elemére szeretnénk föl hívni az olvasó figyelmét: 1. olyan emberek ítéletét vesszük alapul, akik mindennapi életük során valamilyen kapcsolatban – *interakcióban* – állnak cigány emberekkel; 2. mivel egymással kapcsolatban álló emberek egymásról alkotott vélekedéséről van szó, e vélekedéseknek a mindennapi érintkezés során *tétje van* (e vélekedések beépülnek a mindennapi viselkedésbe); 3. a helyi közösségeken belül a többségi csoport¹¹ tagjainak vélekedései mögött meghúzódó elhatárolódási szándékok a szóban forgó csoport tagjai közti *kommunikáció* révén terjednek és nyernek további megerősítést („mi” és „ők”), s ily módon válnak a többségi társadalomban valamiféle *közvélekedéssé*.

Jelen sorok szerzőjének az a benyomása, hogy azok az empirikus kutatások, amelyekben a cigány népesség körülhatárolására – bevallottan – *a nem cigány környezet ítéletét* veszik alapul, többnyire – kimondatlanul – az általunk vázolt megismerési célokkal egybeeső kutatási célokat követnek. Mivel azonban – tudomásunk szerint – egyetlen esetben sem tettek kísérletet arra, hogy kifejtsek ennek a megismerési célnak a sajátosságait, így történhetett meg az, hogy „a nem cigány környezet ítéletét” kivétel nélkül a megkérdezettekkel merőben alkalmi kapcsolatba kerülő kérdezőbiztosok ítéletével azonosították. Márpedig *a kérdezőbiztos minősítés* a fenti megismerési célnak megfelelő definíció és mérési eljárás egyetlen követelményének sem tesz eleget, s így *alkalmatlan a környezetük által cigánynak tekintett személyek azonosítására*. 1. A kérdezőbiztos ugyanis nem él egy közösségben, *nem lép mindennapi interakciókra* az általa cigánynak minősített emberekkel; 2. a kérdezőbiztos számára *nincs tétje a dolognak*: az interjúszituációt követően többé nem találkozik az általa megkülönböztetett emberekkel; 3. a kérdezőbiztos nem része a helyi társadalomnak, *nem érintkezik a helyi közösség tagjaival*, s így nem is lehet részese vagy hordozója a helyi közösségen belül uralkodó közvélekedéseknek.

De vajon milyen módon lehet mégis – egy földrajzilag jól lehatárolt terepen – a „helyi közösség vélekedései” alapján megbízható képet kapni a cigány és a nem cigány népesség közti határvonalról? Kétfajta megoldást fogunk fölvezetni: egy elvileg helyes, ámde – etikai, jogi és költségjellegű megfontolások miatt – kivitelezhetetlen mérési eljárást, és egy megvalósítható, ám az elvileg helyes mérési eljárástól némileg eltérő, közelítő megoldást. Az „ideális”¹² (ámde megvalósíthatatlan) mérési eljárás szabályainak rögzítése mindössze azt a célt szolgálja, hogy nagyjából fogalmat alkothassunk arról, hogy a megvalósíthatóság érdekében milyen irányban és mértékben térünk el az elvileg helyes mérési eredményektől.

Az „ideális” mérési eljárás a következő volna. Tegyük föl, hogy egy, a mintavételi eljárás szempontjából kezelhető méretű, földrajzilag jól körülhatárolt terepen – mintavételi körzetben – ezer háztartás él. Azt kell megmérnünk, hogy a szóban forgó közösség tagjai kiket tekintenek cigánynak. Tegyük föl továbbá, hogy az ezer háztartásban nagyjából kétezer felnőtt ember él, és csak az ő vélekedéseiket tekintjük mérvadónak. Az a kérdés, melyet ebben az „ideális” esetben föltennének az összeírók az adott körzetben lakó felnőtt

10 „Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódókról is még nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az így meghatározott cigány népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódtak maradnak ki, de [kutatási céljainkkal összhangban] őket nem is lenne helyes a kutatás alanyainak tekinteni” (Havas és Kemény 1992).

11 Az a csoport, amelyet a helyi közösség nem tekint cigánynak.

12 A fentebb vázolt mérési eljárást természetesen csak valamilyen *teljesen egyoldalú méréstechnikai értelemben tekintjük ideálisnak*. Ha egyébként nem szólnának ellene jogi vagy költségjellegű megfontolások, erkölcsi megfontolások alapján akkor is elvetendőnek tartanánk.

személyeknek, így hangoznék: „Nevezze meg az adott körzeten belül¹³ lakó családok közül azokat a családokat, amelyeket valamilyen szinten személyesen is ismer, és saját megítélése alapján cigány családoknak tart.” Megkérdezett személyenként átlagosan 50–100 személyes ismeretséget számolva, ez körülbelül 100–200 ezer minősítést jelentene körzetenként.¹⁴ A Szociológiai Intézet cigányfelvételének adatait alapul véve, ahol mintegy 300 mintakörzetben folytak az összeírások, a szóban forgó eljárás több százezer ember megkérdezését igényelné. Ez az út nyilvánvalóan nem járható.

Képzelnék most el egy másik mérési eljárást. Ahelyett, hogy *nagyszámú* ember viszonylag *korlátozott* ismeretségi körén belül érdeklődve tájékozódnánk egy adott közösségen uralkodó vélekedésekről, legyen támpontunk az a viszonylag *kisszámú* információforrás, amely az adott helyi közösség egy-egy részéről *teljes vagy csaknem teljes* áttekinthetőséggel rendelkezik. Ezek az információforrások nyilván nem lehetnek mások, mint az adott helyi közösségben működő intézmények (közigazgatási, oktatási intézmények, civil szervezetek stb.), amelyek illetékességi területükön belül igen sok emberrel állnak kapcsolatban. Az intézmények ugyanis – természetükből adódóan – nem mások, mint egy adott közösségen belüli társadalmi kapcsolatok fókuszai. Ez az eljárás eleget tesz a kutatási céljainkkal összhangban megfogalmazott definíciós követelményeknek, s bizonyos feltételek esetén *megfelelően helyettesíti* az előzőekben vázolt ideális mérési eljárást. Ugyanis: 1. az intézmények munkatársai a tipikus magánszemélyekhez képest nyilvánvalóan sokkal több emberrel állnak kapcsolatban, vagyis *nagyszámú magánember vélekedéseit helyettesítik*; 2. az ügyfelekkel nem alkalmi, hanem többnyire *rendszeres kapcsolatban* állnak; 3. hogy cigánynak tartanak-e valakit, annak valódi *tétje van* (ügyfeleikről alkotott vélekedéseik viselkedésük részeivé válnak); 4. abban pedig, hogy kiket tartanak cigánynak, általában oszttják a többségi társadalom átlagos tagjainak ítéleteit. Hogy végül is a szóban forgó mérési technika az ideális mérési eljárás *mennyire* jó helyettesítőjének bizonyul, az azon múlik, milyen mértékben sikerül az információforrásként fölhasznált intézmények révén az adott lakóhelyi közösség népességét lefedni.¹⁵ Erre az empirikus kérdésre tanulmányunk vége felé részletesen kitérünk.

13 Bizonyos torzítást jelenthet az, ha egy megkérdezett személy ismeretségi köréhez tartozó cigány (általa cigánynak tekintett) család nem az adott mintavételi körzet határain belül él, s emiatt kimarad a mintavételi keretből. Ez a körülmény azonban csak akkor torzítaná el *statistikailag* az „ideális” mérési eljárásunkat, ha költségjellegű megfontolások miatt nem lehetne elegendő számú – véletlenszerűen kiválasztott, területileg, illetve településtípus és -méret szerint megfelelően rétegzett – mintavételi körzetről gondoskodni. Kellően nagy számú, véletlenszerűen kiválasztott mintavételi körzet esetében azonban ezt a torzítást ellensúlyozzák azok a vélekedések, amelyek az előbbieket miatt figyelmen kívül hagyott (vagy azokhoz statisztikailag hasonló) cigány családok közvetlen környezetében élő megkérdezettektől származnak. Az ideális mérési eljárás abban az értelemben is ideális, hogy költségjellegű megfontolások nem korlátozzák.

14 Itt természetesen fölmerülhetne az a probléma is, hogy egy – többek által ismert – család egymásnak ellentmondó minősítést kap. Ennek a lehetséges eseménynek a megítélése az elvileg tökéletes mérési eljárás szempontjából legalább kétféleképpen lehetséges. 1. Ha a teljes eseményteret – vagyis az ismertségek teljes halmazát és a minősítések eloszlását – ismernénk, akkor az eloszlásfüggvény ismeretében megszabhatnánk értelmesnek tűnő empirikus határértékeket (pl.: a családot ismerő személyek legalább x százaléka tekintette cigánynak az adott családot). 2. De érvelhetünk más módon is: ha ugyanis legalább egy esetben minősítettek egy családot cigánynak, akkor biztosan van legalább egy olyan személy, aki ilyen jellegű vélekedése folytán másként fog viselkedni a szóban forgó családdal, mint ha nem tartaná cigánynak. Ez a körülmény pedig önmagában is elegendő ahhoz, hogy a vizsgált probléma szempontjából cigánynak tekintsük az illető családot. (Csak zárójelben jegyezzük meg – hiszen empirikusan nem tudjuk igazolni –, hogy a mintavételi körzetek kis mérete, illetve a kis közösségekre jellemző kommunikáció gyakorisága miatt nem tartjuk valószínűnek, hogy jelentősebb arányt képviselnének az ilyen, problémánk szempontjából esetleg kétesnek számító vélekedések.)

15 A mintavételi körzetek száma a fent vázolt *second best* eljárás esetében, költségjellegű megfontolások miatt, természetesen nem lehet olyan nagy, mint az „ideális” mérési eljárásnál. A 13. lábjegyzetben említett torzító tényező – illetve más torzító tényezők – hatását az ideálisnál kisebb számú mintavételi körzet esetén úgy lehet

III. A MÉRÉSI EREDMÉNYEK KÖZÖTTI ELTÉRÉSEK OKAI

A „Ki a cigány?” című cikk szerzői az MTA Szociológiai Intézetének adatfelvétele mellett további öt adatfelvételre hivatkoznak, amikor „lehetetlenségi tételüket” megpróbálják empirikusan is alátámasztani. Ez az öt adatfelvétel a következő: a TÁRKI 1992. évi háztartáspanel-vizsgálata, egy közelebbről nem specifikált, ún. Szelényi–Treiman-féle 1993. évi kutatás,¹⁶ egy másik, közelebbről nem specifikált 1996. évi Szonda-Ipsos-féle kutatás,¹⁷ a KSH 1993. évi nemzetiségi felvétele, amelyet az ELAR munkaerő-felvétel 1993. évi szeptemberi–októberi–novemberi hullámán kérdeztek le,¹⁸ végül pedig az 1990. évi népszámlálás cigány nemzetiségű/anyanyelvű/beszélt nyelvű népességének almintája.¹⁹

1. táblázat. *Milyen okok játszanak közre abban, hogy a Ladányi–Szelényi szerzőpáros által hivatkozott adatfelvételek cigány almintáinak népességbecslési eredményei eltérnek az MTA Szociológiai Intézete által lefolytatott 1993/94. évi reprezentatív cigányfelvétel népességbecslési eredményeitől?*

Adatfelvétel	A Szociológiai Intézet népességbecslésétől való eltérés oka, ill. indikátora				
	Hiányzó vagy tisztázatlan kutatási cél*	Eltérő megismerési cél	A kutatási célnak nem megfelelő mérési eljárás	Kedvezőtlen kompatibilitási teszt-eredmény	Statisztikai, mintavételi hibák*
	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)
Népszámlálás**		X			
Háztartáspanel	X				X
Szelényi–Treiman	X				X
Szonda-Ipsos	X			X	X
KSH ELAR			X	X	X

* A szóban forgó adatfelvételek készítői nem a kutatásuk egészét, hanem *csak cigány almintájukat* illetően nem fogalmaztak meg világos kutatási célokat, illetve követtek el statisztikai mintavételi hibákat.

** Az 1990. évi népszámlálás cigány almintája. Cigányok = azok a személyek, akik cigány nemzetiségűnek vagy cigány anyanyelvűnek vagy cigány nyelven is beszélő személynek tekintették magukat.

(15. folyt.) csökkenteni, ha a mintavételi körzetek kiválasztását megelőzően nem pusztán régió, településtípus és -méret szerint, hanem a cigány népesség előzetes információi szerint várható száma szerint is rétegezzük a mintavételi keretbe tartozó körzeteket. Ilyen információként hasznosíthatjuk például a független forrásból származó iskolastatisztikai adatokat. A megvalósítható mintavételi eljárás egyéb részleteiről a már korábbiakban hivatkozott könyvünk I. fejezete alapján tájékozódhat az olvasó (Kertesi és Kézdi 1998).

16 Lásd erről: Ladányi 1996.

17 Ez annál is furcsább, hiszen a Szonda Közvélemény-kutató Intézet egy évben legalább száz különböző kutatást folytat. Megjegyezzük továbbá azt is, hogy még a Ladányi–Szelényi-féle *Magyar Hírlap*-cikk megjelenésekor (1997 novemberében) megpróbáltunk a Szonda-Ipsosnál tájékozódni az itt hivatkozott kutatás részletei felől. A közvélemény-kutató cégtől azt az információt kaptuk, hogy a Ladányi és Szelényi által hivatkozott adat a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium *területfejlesztési kutatásának* adatfájljából származik, mely adatfelvételtől a cég semmilyen információt nem szolgáltathat a megbízó (a KTM) írásos engedélye nélkül. A magunk részéről meglehetősen csodálkozunk azon az eljárásán, amely egy polemikus cikkben olyan adatra hivatkozik, melynek a legegyszerűbb ellenőrizhetősége sem biztosított. A kézirat lezárása utáni (1998. február eleji) fejlemény, hogy kérvényünkre, hogy az adatokba betekinthesünk, a KTM-től pozitív választ kaptunk. Az így publikussá vált információkat azonban már nem áll módunkban ebben a tanulmányban feldolgozni.

18 Lásd erről: *A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993* című KSH-kiadványt (Budapest, KSH, 1994) és Kertesi cikkét (Kertesi 1996).

19 Az 1990. évi népszámlálás cigány almintájáról beszámol pl. az 1990. évi népszámlálás *Anyanyelv, nemzetiség településenként 1980, 1990* című kötete (Budapest, KSH, 1993).

1. *táblázatunkban* összefoglaltuk további érvelésünk fő mondanivalóját. Kimutatjuk, hogy a Jánossy-féle „kutatói cél – mérési eljárás” paradigma alapján megkülönböztetett ötfajta ok milyen módon játszik szerepet abban, hogy a Ladányi–Szelényi szerzőpáros által hivatkozott adatfelvételek népességbecslési eredményei eltérnek az MTA Szociológiai Intézete által lefolytatott 1993/94. évi reprezentatív cigányfelvétel eredményeitől.

1. Talán a népszámlálás és a Szociológiai Intézet népességbecslési eredményeinek eltérése a legkézenfekvőbb. A népszámlálás ugyanis – természetéből adódóan – nem tűz maga elé speciális kutatási célokat, hanem a teljes népességre nézve igyekszik alapvető információkat rögzíteni. Problémánk szempontjából a népszámlálás során fölött kérdések közül három kérdés érdemel itt figyelmet: Milyen nemzetiségűnek vallja magát a megkérdezett személy? Milyen anyanyelvűnek? Továbbá: anyanyelvén kívül milyen nyelveken beszél? A válaszokra megadott kódlehetőségek között mindhárom kérdés esetében explicit módon szerepel a cigány nemzetiség/anyanyelv/beszélt nyelv kódja, és a beszélt nyelvek esetében a kérdőív három lehetséges nyelv említését engedi meg. Tájékoztatásul annyit kell még elmondanunk, hogy a nemzetiségre vonatkozó kérdés kizárólagosan van fölteve (ami nem teszi lehetővé a kettős identitás²⁰ vállalását). Mivel a szóban forgó népszámlálási kérdések tökéletesen más megismerési célokat szolgálnak, mint a Szociológiai Intézet cigányfelvételében alkalmazott definíció, nyilvánvalóan ugyanúgy nincs okunk elvárni, hogy a kétfajta módon körülhatárolt cigány népesség lélekszáma vagy összetétele azonos legyen, mint ahogy a Jánossy-féle példában sem várjuk el, hogy a kérdéses partszakasz hosszára ugyanazt a mérési eredményt kapjuk, ha a mérésre vasútvonal vagy ha partvédő gát építése céljából került sor.

2. Ami a Háztartáspanel, a Szelényi–Treiman-féle felvételt, valamint a Szonda területfejlesztési vizsgálatát illeti, azok olyan adatfelvételek voltak, amelyben a kutatás készítőinek céljai között egyáltalán nem szerepelt a cigány népességre – *akárhogyan* definiáljuk is azt – való reprezentativitás szempontja. A mindenfajta elméleti támpontot vagy megismerési célt nélkülöző mérés a szóban forgó adatfelvételek esetében abban állt, hogy a kérdezőbiztos feladataul szabták – többek között – azt is, hogy az interjú elkészítése után számoljon be arról, hogy a megkérdezett háztartásokat (?), személyeket (?), háztartásfőket (?) cigánynak vagy nem cigánynak tartja-e, illetve nyilatkozzék arról is, ha a kérdést nem tudja eldönteni. A megismerési cél hiánya – véleményünk szerint – már önmagában elegendő magyarázat arra, hogy miért nem lehet értelmes diskurzust folytatni a becslési eredmények különbségeiről.

3. A kutatási cél meghatározásának hiánya mellett azonban számos statisztikai jellegű probléma is fölmerül a Háztartáspanel-vizsgálat, a Szelényi–Treiman-féle vizsgálat és a Szonda területfejlesztési kutatásának cigány almintájával kapcsolatban. *Egyrészt*: mindhárom vizsgálat esetében – nyilvánvaló módon – teljesen mellékes szempontnak tekintették a cigány besorolást: a vizsgálat megtervezése során sem a rétegzésnél, sem a kérdezőbiztosok felkészítésénél, sem pedig a meghíúsulások pótlásánál nem figyeltek erre a szem-

20 A kettős identitás vállalását kérdezőtechnikailag például úgy lehetne megoldani, hogy a „Milyen nemzetiségűnek vallja magát?” kérdésre *két* – éspedig egy (a) elsősorban: ...; illetve egy (b) másodsorban: ... – *válaszlehetőséget* engedne meg a kérdőív (természetesen ez esetben sem lehetne elhagyni azt, hogy a válaszlehetőségek között explicit módon ott szerepeljen az összes magyarországi nemzeti és etnikai kisebbség). Azt gondoljuk, hogy a KSH vezetőinek érdemes lenne megfontolniuk ezt a lehetőséget a 2000. évi népszámlálás előkészítése során, hiszen így a nemzetiségi és etnikai kisebbséghez tartozó embereket nem állítaná a kérdőív lojalitási dilemmák elé, s pontosabb képet lehetne kapni a szóban forgó kisebbségek lélekszámáról – éspedig pontosan azzal a céllal összhangban, amelyre a kormányzat az ilyen adatot leginkább használni szeretné. Sietve hozzátesszük: nem gondoljuk azt, hogy ez a definíció lenne az egyetlen, „igazi”, „helyes” kritérium a szóban forgó kisebbségek azonosítására, azt állítjuk viszont, hogy *államigazgatási célokra* más kritériumot mint önminősítést – erkölcsi, emberi jogi, illetve általános jogi megfontolások miatt – nem szabad használni.

2. táblázat. *Cigány mintaelemszámok, népességarányok és becsült lélekszámadatak a TÁRKI Háztartáspanel-vizsgálatában és a Szelényi–Treiman-féle kutatásban*

Adatfelvétel	Cigány mintaelemszám	A cigányok aránya (%)	Becsült ^c cigány népesség
Háztartáspanel ^a			
1992	164	4,1	337 616
1993	175	4,0	329 381
1994	186	3,6	296 767
1995	133	2,9	239 062
1996	113	2,8	230 819
Szelényi–Treiman 1993 ^b	113	–	–

^a 16 éves és idősebb népesség.

^b 20–69 éves népesség.

^c Az 1990. évi népszámlálás 16+ éves korosztályára (8 243 534 fő) vetített adat. Forrás: *Az 1990. évi népszámlálás. Demográfiai adatok*, I. kötet, 116. és 120. oldal.

Források: Háztartáspanel mintaelemszámjai, 1992: Nagy–Sik 1992: 26; 1993: Nagy 1994a: 33; 1994: Nagy 1994b: 22; 1995: Nagy–Sik 1996: 29; 1996: Nagy–Sik 1997: 27. A Háztartáspanel *súlyozott* cigány arányai: TÁRKI MHP dokumentáció, alpmegoszlások. A Szelényi–Treiman-kutatás cigány mintaelemszáma: Ladányi 1996: 33. Ezen a helyen találtuk az egyetlen abszolút számot a szóban forgó kutatás magyarországi mintájából. E szerint 113 fő azon emberek száma, akik apjukat, anyjukat vagy saját magukat romának minősítették. Valószínűnek tartjuk, hogy a kérdezőbiztos által cigánynak minősített emberek száma sem lehet 200 főnél nagyobb a mintában.

pontra, holott egy cigányságra is reprezentatív minta esetében ezek fölöttébb kényes kérdések. Kezelésük során igen nagy gondossággal kell eljárni. Ezt természetesen nem lehet a szóban forgó vizsgálatok hibájául fölronni, ezek a kutatások ugyanis egészen más célból készültek. Ugyanakkor viszont nem helyénvaló úgy tenni, mintha ezeknek a kutatásoknak is az – akárhogyan definiált – cigány népesség föltérképezése állt volna a homlokterében. Ez ugyanis nem igaz.

Másrészt: a Háztartáspanel-vizsgálat és a Szelényi–Treiman-féle vizsgálat cigány eset-számai olyan alacsonyak (lásd a 2. táblázat 1. oszlopát!), hogy cigány almintájuk esetén a változókra számítható konfidenciaintervallumok nyilvánvalóan annyira tágak, hogy egyetlen adatot sem lenne szabad komolyan vennünk.²¹ Noha az elemi adatok hiányában nem állt módunkban a szóban forgó konfidenciaintervallumokat kiszámítani, aligha lehet azonban kérdéses, hogy 100–200 fő körüli esetszámok esetén egy többlépcsős mintavételi eljárással kiválasztott országos minta esetében hatalmas standard hibák adódnak. A Háztartáspanel-vizsgálat cigány almintája esetében azonban – kihasználva a felvételnek azt a tulajdonságát, hogy 1992 és 1997 között hatszor²² megismételték – lehetőség nyílik rá, hogy bemutassuk, hova vezet az, ha valaki ilyen *ad hoc* módon létrehozott és (ráadásul) statisztikai szempontból veszélyesen kis mintákból von le messzemenő következtetéseket. Ha ugyanis az egyes adatfelvételi hullámokban az adott korosztályon (16+ évesek) belüli cigány népesség részarányára vonatkozó becsléseket rávetítjük a megfelelő korosztály 1990-es népszámlálásbeli abszolút számára, akkor – mint a 2. táblázat utolsó oszlopából kitűnik – a 16 éves vagy annál idősebb cigány népesség lélekszámára egyazon kutatás keretein belül igen különböző számokat kapunk. A minimum- és maximumérték különözete több

21 A Háztartáspanel-vizsgálat adatait rendszeresen használó kutatók ennek természetesen tudatában vannak: „A Magyar Háztartás Panel célja nem újabb statisztikai adatok gyűjtése – erre a minta viszonylag kis mérete miatt sok tekintetben nem is alkalmas...” (Nagy 1994a: 32).

22 Az 1997. évi eredmények kéziratunk lezárásakor még nem ismeretesek.

mint százezer fő. Az olvasó józan belátására bízunk azt, hogy komolyan lehet-e venni egy olyan kutatás eredményét, amelynek évenként megismételt eredményei egymástól 30–35 százalékponttal²³ eltérő eredményeket adnak. (Ismételten hangsúlyozzuk: ez nem a Háztartáspanel-vizsgálat hibája, a felvétel készítőinek ugyanis eszük ágában sem volt ezeket az adatokat a magyarországi cigány népesség lélekszámának becslésére használni.)

4. A Szonda területfejlesztési adatfelvételének cigány almintáját érintő egyéb statisztikai jellegű problémákat nem állt módunkban ellenőrizni.²⁴ A szóban forgó adatfelvétellel kapcsolatos részletek ugyanis – mint már említettük – kéziratunk lezárásáig nem voltak publikus információknak tekinthetők. Szerencsére azonban ez nem jelenti azt, hogy ne lenne módunk a szóban forgó becslés helytálló voltát valamilyen kerülő úton mégis tesztelni. Tegyük föl, hogy a Szonda vizsgálata – cigány almintájának létrehozásakor – a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvételével azonos megismerési célt követett, azaz: a cigánynak tartott emberek társadalmi helyzetét kívánták ők is megvizsgálni egy olyan társadalmi közegben, amelyben a magát nem cigánynak tekintő, többségi társadalom tagjai határozottan és világosan megkülönböztetik magukat azoktól az emberektől, akiket cigánynak tekintenek. (Természetesen ez nem igaz, hiszen a Szonda-felvétel cigány almintájának megalkotásakor semmiféle megismerési célt nem tűztek maguk elé a felvétel készítői, *de tegyük úgy, mintha mégis* valamiféle cigányvizsgálatot akartak volna ennek a kutatásnak a keretében – *en passant* – megvalósítani.) Noha ehhez a megismerési célhoz – véleményünk szerint – módszertanilag védhető módon azon emberek ítélete nyújthat csak támpontot, akik mindennapi életük során rendszeresen érintkezésben állnak, egy közösségben élnek olyan emberekkel, akiket cigánynak tartanak, *tekintsük mégis úgy* – egy gondolatkísérlet erejéig –, *mintha egy*, az interjúalanyokkal alkalmi kapcsolatba kerülő kérdezőbiztos ítélete *éppúgy megfelelne* a szóban forgó kutatási célnak, mint a cigányokkal egy közösségben élő, magukat nem cigánynak tartó emberek ítélete. Ennek a gondolatkísérletnek a hipotézisei – kimondatlanul – egyáltalán nem állnak távol a Ladányi–Szelényi szerzőpáros véleményétől, ők ugyanis föl sem vetik egy világosan specifikált megismerési cél szükségességét, és egyáltalán nem tesznek különbséget a kérdezőbiztos megítélés és a cigány emberekkel egy közösségben élő emberek ítélete között. Ez is, az is a nem cigány környezet ítélete – sugallják. E gondolatkísérlet keretein belül azonban a Szonda területfejlesztési vizsgálat cigány almintájától is elvárható, hogy eleget tegyen egy jól specifikált cigányvizsgálattól megkövetelhető kompatibilitási teszt próbájának, vagyis hogy eredménye összhangban álljon egy hasonló megismerési célból született, elvileg azonos eljárást alkalmazó mérés – konkrétan: a Művelődésügyi Minisztérium teljes körű iskolastatisztikai felvételeinek – eredményeivel. Az alábbiakban kimutatjuk, hogy az említett cigány almintá ennek a tesztnek a próbáját egyáltalán nem állja ki. Ez a negatív eredmény a szóban forgó adatfelvétel becslési eredményére nézve annál sajnálatosabb, mivel jó okunk van azt gondolni, hogy az összehasonlítás bázisául szolgáló iskolastatisztikák – az adott részpopulációra (az általános iskolába járó cigány gyermekek csoportjára) nézve – a lehető legjobb *empirikus közelítést* adják annak az elméleti értéknek, amelyet a fent említett megismerési célból mérni szeretnénk.

Mindenekelőtt a szóban forgó teszt alapjául szolgáló iskolastatisztikai felvételekről kell néhány szót ejtenünk. A Művelődésügyi Minisztérium az ötvenes évek végétől vezet évenkénti iskola szintű nyilvántartást az ország valamennyi oktatási intézményéről (általános iskolájáról, közép-, ill. felsőfokú oktatási intézményéről). Ezekben az évről évre megis-

23 Ha a 107 000 fős abszolút különbséget a Szociológiai Intézet hasonló korcsoportra számított becslésére (276 000 fő) vetítjük, akkor a háztartáspanel becslésének ilyen módon számított bizonytalansága 39%.

24 A szóban forgó kutatás – állítólag – nagy esetszámokkal dolgozik. Hogy mekkorákkal, az nem ismert.

métlődő iskola szintű adatfelvételekben az 1957/58. tanévtől kezdve több-kevesebb (nagyjából négyéves) rendszerességgel, 1980/81-től 1992/93-ig²⁵ pedig éves rendszerességgel szerepel az egyes évfolyamokon tanuló cigány gyermekek számára vonatkozó kérdés. Az aggregált iskolastatisztikák alapjául szolgáló kérdésre mindig az adott iskola megfelelő osztályát tanító tanár (osztályfőnök) válaszolt. Ezeket az információkat aggregálták azután először iskola szintű adatokká (a kérdőíveket iskola szinten töltötték ki), majd pedig további aggregáció útján ezekből készültek el az országos szintű iskolastatisztikai adatok. Minthogy az iskolastatisztikák alapjául szolgáló kérdőíveket mindig az adott tanév *októberében* töltötték ki, a cigány etnikai hovatartozásra vonatkozó kérdést olyan tanárok választották meg, akik az első osztályosok esetében legalább egy hónapja, a többiek esetében *egy vagy több év óta ismerték a gyerekeket és családjaikat*. Az iskolastatisztikák további tulajdonsága az, hogy *teljes körűek*: azáltal, hogy lefedik az adott oktatási intézménytípus valamennyi iskoláját, az adott iskolába járó korosztályok egészét teljes körűen jellemzik. Minthogy a cigányság esetében az ily módon vezetett iskolastatisztikák jelentik a rendelkezésünkre álló *egyetlen, viszonylag megbízható, teljes körű adatbázist*, egy reprezentativitásra törekvő adatfelvételtől elvárható, hogy összhangban legyen vele. Hogy a nagyságrendekről valamelyes fogalmat alkothassunk: az 1992/93. tanévben az ország mintegy 3700 általános iskolája közül körülbelül 2800 iskolában voltak – a fenti minősítésnek megfelelően – cigány tanulók. Ha minden általános iskolai osztályra egy osztályfőnököt számolunk, akkor ez azt jelenti, hogy az érintett 2800 iskolában – iskolánként átlagosan hét évfolyamot és évfolyamonként 1,5 osztályt számolva – nagyjából harmincezer általános iskolai tanár ítélete alapján készültek el a megfelelő statisztikák.

A szóban forgó statisztikákkal való kompatibilitás²⁶ vizsgálata – az adatok sajátosságaiból adódóan – háromfajta teszt elvégzését jelenti: megvizsgálhatjuk, hogy az illető kutatás esetében 1. az általános iskolás gyermekek számára vonatkozó becslés nincs-e ellentmondásban a teljes körű iskolastatisztikák alapján az általános iskolás cigány gyermekek számára adódó időbeli trendértékkel, illetve egy közeli év aggregált iskolastatisztikai adatával; megvizsgálhatjuk továbbá azt is, hogy 2. az illető adatfelvételben a felnőtt népesség iskolai végzettség szerinti összetételére vonatkozó állományadat (*stock*) összhangban van-e az iskolastatisztikák kiáramlási (*flow*) időszora alapján megbecsülhető iskolai végzettségi állomány- (*stock*) adatokkal. 3. Minthogy az iskolastatisztikák mint külső adatforrás igénybevételével lehetőség nyílik rá, hogy *survey*-adatokból a magyarországi cigány népesség lélekszáma nézve két, egymástól független becslést is kapjunk, nyilvánvalóan elvárható, hogy az eredmények ne különbözzenek egymástól statisztikailag szignifikánsan. A kétfajta becslési eljárás a következő: egyrészt a mintabeli elemszámok és a mintavételi arányok reciprokának összeszorozása révén – és számos más, itt nem részletezett korrekció elvégzésével – teljeskörűsíthetjük adatainkat (*közvetlen népességbecslés*); másrészt a mintára jellemző (teljes népesség/általános iskolás gyerekszám) arányok és a megfelelő területi egységekre rendelkezésre álló aggregált iskolastatisztikai adatok összeszorozása (és további aggregálása) révén is megbecsülhetjük a cigány népesség lélekszámát (*közvetett népességbecslés*).

Ami a Szonda-Ipsos 1996. évi területfejlesztési kutatásának cigány almintáját illeti, az adatok nyilvánosságának hiánya miatt egyedül az általános iskolás gyerekek lélekszáma vonatkozó tesztet tudtuk elvégezni. Egyedül arra az információra támaszkodhattunk, amelyre Ladányi és Szélényi hivatkozik, hogy tudniillik a 18 éven felüli megkérdezettek 6,6 százalékát minősítették cigánynak a felvétel kérdezőbiztosai. A teszt lényege abban áll, hogy

25 Az 1992/93. tanévtől kezdve ez a nyilvántartás – a személyiségi jogok védelme miatt – megszűnt.

26 Az említett kompatibilitásvizsgálatokról részletesebben lásd Kertesi 1996; Kertesi és Kézdi 1998: 2. fejezet.

a Ladányi és Szelényi által közölt 6,6 százalékos adat, az 1990. évi népszámlálás, valamint a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvétele és – alternatívaként – a népszámlálás cigány nemzetiségű almintája segítségével megbecsültük az általános iskolás cigány gyerekeknek azt a számát, amelyre a Szonda-adatfelvétel közölt adata alapján számíthatunk.²⁷ A teszteljárás eredménye az, hogy a Szonda-adatfelvétel alapján az 1990-es évek elején-közepén Magyarországon körülbelül 180–190 ezer általános iskolás cigány gyerekek kellene lennie. Ha ezt az adatot összevetjük a Szonda-felvétel évéhez legközelebb eső év (az 1992/93. tanév) aggregált iskolastatistikai adatával (88 182 fő²⁸), rögtön világossá válik a Ladányi–Szelényi szerzőpáros által közölt adat teljes tarthatatlansága. Megjegyezzük továbbá: amennyiben az aggregált iskolastatistikák 88 182 fős adatát szeretnénk visszakapni, ahhoz az (általános iskolás/18+ éves korosztály) hányadosra a *cigány népesség* körében 0,1753-es értéket kellene kapnunk. Hogy ez mennyire nem tűnik reális adatnak, az abból is látszik, hogy az 1990. évi népszámlálás szerint számítható hasonló adat a *teljes magyarországi népességre* 0,1603.²⁹ Aligha hihető, hogy a teljes magyar népesség és a cigány népesség között gyerekszámban csak ilyen elenyésző lenne a különbség.

Összefoglalva mindazt, amit a Háztartáspanel-vizsgálat, a Szelényi–Treiman-féle kutatás, valamint a Szonda területfejlesztési kutatásának cigány almintájával kapcsolatban eddig elmondtunk: Ladányi és Szelényi úgy hivatkozik ezekre a kutatásokra, mint *tudományos igényű cigánykutatásokra*, holott ez az állításuk súlyosan félrevezető. Egyrészt egyik esetben sem volt a kutatás során cél a cigány népesség vizsgálata (ilyesfajta megismerési célt nem tűztek maguk elé a felvétel készítői); másrészt sem a minta összeállításakor, sem a kérdezőbiztosok felkészítésekor, sem pedig a megíjúsulások pótlásánál nem törődött senki ezzel a szemponttal; harmadrészt a Háztartáspanel-vizsgálat és a Szelényi–Treiman-féle kutatás olyan kis cigány esetszámokkal dolgozik, hogy az eleve megkérdőjelezi bármelyik, cigányokra vonatkozó adatának realitását; végül pedig a Szonda területfejlesztési kutatás cigány adata kiálló ellentmondásban áll a viszonylag megbízható, teljes körű iskolastatistikai adatokkal. Mindezek alapján meglehetősen jogosulatlanunk tűnik e vizsgálatokat „tudományos igényű cigánykutatásokként” emlegetni. Egy empirikus munka eredménye ugyanis nem attól vehető tudományosan komolyan, hogy a munkát tudományos munkakörben dolgozó emberek végezték el, hanem attól, hogy eleget tettek – ha eleget tettek – az adott kutatási cél megvalósításakor a tudományos közösség által megfogalmazott jogos módszertani követelményeknek. Erről pedig jelen esetben aligha beszélhetünk.³⁰

5. Más a helyzet a *KSH 1993. évi ún. nemzetiségi felvételével*. A szóban forgó felvétel – melyet cigányfelvétekként is komolyan kell vennünk – oly módon készült, hogy a KSH az Egységes Lakossági Adatfelvételi Rendszer (az ELAR) mintáján negyedévenként lekérde-

27 A számítási eljárás a következő volt: a Ladányi és Szelényi által közölt 6,6%-os adat alapján – az 1990. évi népszámlálás (lásd: *1990. évi népszámlálás, Demográfiai Adatok* I. kötet, 78–84. oldal) adatait felhasználva – megbecsültük a 18 évesnél idősebb cigány népesség *Szonda-felvétel szerint várható* abszolút lélekszámát (503 004 fő). Majd hogy ebből az adatból megbecsülhessük a *Szonda-felvétel szerint várható* általános iskolás lélekszámadatot, a népszámlálás cigány nemzetiségű mintáját, illetve a Szociológiai Intézet mintáját felhasználva kiszámítottuk az általános iskolás gyerekek mintabeli számának és a 18 évesnél idősebb felnőttek mintabeli számának hányadosát (cigányvizsgálat: 0,3538, népszámlálás: 0,3750). Az általános iskolások számának becslést értékeit végül úgy kaptuk meg, hogy a szóban forgó hányadosokat rendre összesoroztuk a 18 évesnél idősebb cigány népesség előzőekben megbecsült számával. A becslés eredménye: 177 958 fő a Szociológiai Intézet aránya, illetve 188 641 fő a népszámlálás megfelelő aránya alapján.

28 Az adat forrásáról lásd: Kertesi 1996: 96.

29 A számítás alapja: *1990. évi népszámlálás, Demográfiai adatok*, Budapest, KSH, 1993, I. kötet, 78–84. oldal és II. kötet, 34. oldal.

30 Természetesen a fent hivatkozott adatfelvételek tudományosságát *kizárólag cigány almintájuk esetében* kérdezzük meg.

zett munkaerő-felvételek 1993. évi őszi hullámának kérdőívébe beillesztett egy, a megkérdezett háztartások cigány etnikai hovatartozására vonatkozó kérdést is. A szóban forgó kutatás deklarált céljai között szerepelt a nem cigány környezet által cigánynak tekintett népesség tulajdonságainak megismerése. A mérési eljárás azonban itt is a kérdezőbiztosi minősítés volt (három lehetőséget adtak meg: „cigány”, „nem cigány”, „nem tudja eldönteni”). A kérdezőbiztosok figyelmét fölhívták arra, hogy a kutatás fontos célja a cigány népesség megismerése is. A teljes népességre kialakított minta reprezentativitásához nem fér kétség. A teljes mintaelemszám igen magas, és a cigány mintaelemszám is elégségesnek tűnik.³¹

A KSH nemzetiségi felvételének és a Szociológiai Intézet cigányfelvételének lezárása után azonban hamarosan kiderült, hogy a két adatfelvétel cigány populációja között – fontos társadalmi indikátorok tekintetében – igen lényeges különbségek vannak. A KSH-felvétel cigány almintájában *lényegesen* kisebb a háztartások mérete, alacsonyabb a háztartásokban élő eltartott gyerekek átlagos száma; magasabb az átlagéletkor, mint a Szociológiai Intézet cigányfelvételének mintájában. Továbbá: a KSH mintája *lényegesen* iskolázottabb cigány népességet mutat, mint a Szociológiai Intézet adatfelvételéé. Nyilvánvalóan nem lehet szó nélkül elmenni a megfigyelhető nagy mérvű strukturális eltérések mellett. Ennek az írásnak a szerzője 1996-ban tanulmányt közölt a *Szociológiai Szemlé*ben abból a célból, hogy tisztázza, melyik adatfelvétel milyen mértékben hibáztatható az említett különbségek miatt (Kertesi 1996).

E helyütt természetesen nincs mód arra, hogy megismételjük e tanulmány részletes érveléseit. Mindazonáltal szükségesnek tartjuk, hogy nagy vonalakban összefoglaljuk a főbb következtetéseket. A szóban forgó eltérések okai után nyomozva három problémát vizsgáltunk meg tüzetesebben. Számot vetettünk a mintavételi eljárások különbségeinek következményeivel, és kimutattuk: noha a két felvétel mintavételi eljárásai tökéletesen eltérő alapelveken nyugszanak, ezekből az eltérésekből mégsem magyarázhatjuk a szóban forgó jelentős mintabeli különbségeket. Megvizsgáltuk azokat a különbségeket is, amelyek a meghíúsult kikérdezések eltérő kezeléséből adódnak. Beláttuk, hogy az a körülmény, hogy a KSH adatfelvétele a cigány almintá esetében – a dolog természetéből adódóan – nem tudta a meghíúsult cigány kikérdezéseket megfelelő cigány pótcímekkel helyettesíteni, jelentős mértékben hozzájárult a KSH cigány almintájának torzulásaihoz. Beláttuk azt is, hogy a KSH által a meghíúsulások korrekciójaként alkalmazott súlyozási eljárás – a cigány almintá esetében – nemhogy javította, hanem inkább rontotta a minta reprezentativitását. A Szociológiai Intézet cigányfelvételében, ezzel szemben, a meghíúsulások korrekciója mintavételi rétegspecifikus pótlások révén történt, és a meghíúsulásokról rögzített információk tanúsága szerint nincs okunk azt feltételezni, hogy mintánk a pótlások következtében valamilyen szisztematikus hiba révén torzult volna (Kertesi és Kéződi 1998: 2.2.2. fejezet). Végül megpróbáltuk a két minta helytálló voltát a Művelődési Minisztérium iskolastatisztikai idősorain ellenőrizni. A már korábban is hivatkozott kompatibilitásvizsgálatok közül mindhárom tesztet elvégeztük. E tesztek eredményeként a következő megállapításokra jutottunk: 1. a KSH-vizsgálat cigány almintájában az általános iskolások számára vonatkozó becslés teljesen megbízhatatlan: a KSH nemzetiségi felvétele nem tud elszámolni az országban élő általános iskolás cigány gyerekek 34 százalékával; 2. a teljes cigány népesség lélekszámára adott közvetlen, illetve közvetett népességszámbecslés a KSH mintája alapján rendkívül távol esik egymástól: a közvetlen népességbecslés pontbecslési

31 Összesen 22 418 háztartással, ezen belül 755 cigány háztartással töltöttek ki kérdőívet (a kérdezőbiztosok 219 esetben nem tudták eldönteni, cigány vagy nem cigány háztartásnak tekintés-e a háztartásokat). Az összes fölkeresett háztartásban mintegy 60 000, a cigány háztartásokban kb. 2600 személyről gyűjtöttek információkat. Az adatfelvétel mintavételi eljárásáról lásd: *Munkaerő-felmérés, 1993* (adattár), Budapest, KSH, 1994, 8–9. oldal.

eredménye 393 715 fő, a közvetetté 596 673 fő; 3. a KSH cigány almintájában szereplő felnőtt emberek általános iskolai végzettség adata sem állja ki a kompatibilitásvizsgálat próbáját. A legalább középfokú végzettséggel rendelkező cigány emberek aránya a KSH-felvételben több mint 450 (!) százalékkal haladja meg az iskolastatisztikák adataival kompatibilis becstűlt *stock*-adat felső határát. Ezzel szemben mindhárom kompatibilitási teszt kedvező eredményeket hozott a Szociológiai Intézet cigányvizsgálatának esetében,³² ami szintén a Szociológiai Intézet adatainak nagyobb megbízhatóságát igazolta.

A Ladányi–Szelényi-tanulmány is viszonylag nagy teret szentel a szóban forgó két adatfelvétel összehasonlításának. Ennek során több ízben is hivatkozik – kritikai éllel – jelen cikk szerzőjének a *Szociológiai Szemlé*ben megjelent tanulmányára (Kertesi 1996). Az alábbiakban sorra vesszük ezeket a kritikai észrevételeket, és megpróbálunk rámutatni a bennük megfogalmazott érvek bizonyítatlanságára, logikai hibáira és esetenkénti empirikus tarthatatlanságára.³³

5.1. Mindenekelőtt föl kell hívnunk a figyelmet egy *tévedésre*, amely Ladányi és Szelényi írásában több helyütt is megfogalmazódik: e szerint a Szociológiai Intézet kutatása és a KSH-vizsgálat „egymáshoz igen hasonló becslést ad a magyarországi cigány népesség számára vonatkozóan”. Ez tényszerűen nem állja meg a helyét. A szerzők figyelmen kívül hagyják azt a bírálatot, melyet az említett, *Szociológiai Szemlé*ben megjelent cikk alkalmazott a KSH adatfelvételével szemben (Kertesi 1996). Nevezetesen azt, hogy egy jól kivitelezett adatfelvétel esetében a cigány népesség számának közvetlen és közvetett becslése egymáshoz közel eső eredményt kell hogy adjon. Márpedig ez evidens módon nem teljesül a KSH felvétele esetében (lásd erről Kertesi 1996: 96). Mint az előzőekből kiderül, a *KSH felvételében egész egyszerűen nem lehet megmondani, hogy hány fős a magyarországi cigányság: 400 ezer-e vagy 600 ezer*. Ami természetesen nem mindegy. (Nem sokat változtat a helyzeten az sem, ha a kérdezőbiztosok által bizonytalanul besorolt, ún. „átmeneti népességet” is a cigányok közé számítjuk. Ha ugyanis az összes „átmeneti életvitelű” személyt átsorolnánk a cigányok közé, a közvetlen népességbecslés eredménye még akkor is csak kb. 480 ezer volna, a közvetetté pedig továbbra is nagyjából 600 ezer maradna.) Két pontbecslés között pedig aligha engedhető meg ilyen nagyságrendek mellett 120–200 ezer fős különbség.

A fentiek alapján hibás az az érvelés is, miszerint Kertesi nem veszi észre (Kertesi 1996), hogy „Ha a KSH mintája »rossz«, nem lehet »jó« a cigányság lélekszámára vonatkozó becslése sem”.³⁴ Természetesen a KSH népességszámbecslése sem jó. Az, hogy az

32 E teszteket az említett cikk eredményeinél részletesebben dokumentált módon – elhagyva a KSH-val való polémiát – megismétli Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (Kertesi és Kézdi 1998: 2. fejezet).

33 Nem kívánjuk megismételni jelen tanulmány korábbi részeiben kifejtett érveinket a fent megfogalmazott megismerési célhoz tartozó, *megfelelő* mérési eljárásról. Elegendő, ha csak utalunk itt rá. Véleményünk szerint a két adatfelvétel eredményeinek már csak amiatt sem kellene egybeesniük, mivel a KSH a Szociológiai Intézet mérési eljárásától eltérő – és véleményünk szerint megismerési céljainak *nem megfelelő* – mérési eljárást (kérdőbiztosítási minősítést) alkalmazott. Mindazonáltal ezt az általános jellegű kifogásunkat egy sor specifikus kritikai észrevétellel is kiegészítjük.

34 Ladányi és Szelényi kritikája itt arra fut ki, hogy a két felmérés indikátorai közti jelentős eltérést „Kertesi... azzal magyarázza, hogy »...a KSH adatfelvétele nem tudta a megghiúsult cigány kikérdezéseket megfelelő cigány pótcímekkel helyettesíteni... [s ez] jelentős mértékben hozzájárult a KSH cigány almintájának torzulásaihoz... Ezzel a magyarázattal csak az a probléma, hogy ha a KSH valóban alulreprezentálta az alacsony státusú cigányságot, akkor értelemszerűen a Kemény-féle vizsgálatnál kevesebb cigányt kellett volna találniuk Magyarországon.” Ez az érvelés csak abban az esetben állná meg a helyét, ha a KSH eljárása minden más szempontból kifogástalan volna. A megghiúsulások helytelen korrekciója mellett azonban a KSH-felvétel sok más szempontból is hibás. Kifogásolható például az is, hogy az 1992/93. évi iskolastatisztikák aggregált adatahoz képest 34 (!) százalékkal kevesebb általános iskolás cigány tanuló tud kimutatni. Minthogy ennek következtében a KSH nem tud egy megbízható aggregált adattal előállni, értelmetlenség arról beszélni, hogy adata – *Melyik: a 400 ezer vagy a 600 ezer?* – alacsonyabb vagy magasabb a Szociológiai Intézet adatánál.

általunk közölt 425–450 ezer körüli adathoz „hasonló” számot közöl a KSH, az semmit sem jelent. *A népességbecslés ugyanis nem találgató játék. A számok korrekt bizonyítás nélkül semmit sem érnek.*

5.2. A Ladányi–Szelényi-féle kritika egy sarkalatos pontja a következő állítás: „Mi [...] úgy érvelnénk, hogy – bár az eltérésekben nyilván szerepet játszott az ilyen felvételeknél [...] elég gyakori probléma, hogy az alacsony státusúak, a meghíusult interjúk pótlásánál követett nem elég alapos eljárás miatt *valamelyest* alul lettek reprezentálva a KSH felvételben – a két kutatás alapján kirajzolódó cigány népesség szociális összetételének igen jelentős különbségei mégsem ezzel, hanem *döntően* azzal magyarázhatók, hogy a két adatfelvétel során *jelentősen* eltért az, hogy kit tekintettek cigánynak.”³⁵ [– A kiemelések tőlem származnak.]

Bírálónk itt két olyan hatás *erősségével* kapcsolatban állapítanak meg egy nagyságrendi relációt – a meghíusulások helytelen korrekciója állítólag „valamelyes” torzítást eredményezett (mármint a KSH-nál), ezzel szemben a cigány háztartások definíciója állítólag „jelentősen” eltért a két felvételben –, amely hatások erősségével vagy nagyságrendjével kapcsolatban külön-külön egyetlen adatot vagy tárgyi bizonyítékot sem tudnak felhozni. Bizonyítékok híján megelégszenek a következő információ közlésével: a Szociológiai Intézet kutatása során „... a helyi közigazgatási, szociális és oktatási intézmények szakemberei minősítették a kiválasztott körzetekben lakó családokat »cigánynak« vagy »nem cigánynak«. Már a minősítést végzők beosztása, a munkájukkal járó mindennapi tapasztalatok is érthetővé teszik, hogy ez a módszer az ezen intézmények számára problematikus cigány családokat fogja nagyobb eséllyel cigánynak tekinteni, míg az ilyen szempontból nem problematikus családokat, azokat, akik »olyan rendesek, mintha nem is lennének cigányok«, alul fogja reprezentálni.”

5.2.1. A Ladányi–Szelényi szerzőpáros – úgy tűnik – megfeledezett a bizonyítandó állításról. Tézisük ugyanis az, hogy a KSH és a Szociológiai Intézet cigányfelvételének adatai *azért különböznek egymástól*, mert a KSH és a Szociológiai Intézet kérdezőbiztosai más-más információkra támaszkodva minősítették cigánynak, illetve nem cigánynak a vizsgálat alanyait. Kritikájukban ugyanakkor egyedül a Szociológiai Intézet információforrásait taglalják, egyetlen szót sem ejtenek a másik oldalról: a KSH kérdezőbiztosairól. Márpedig ha igaz az, hogy a Szociológiai Intézet információforrásai elmaraszthatók a magasabb státusú cigány családok szisztematikus alulreprezentálásának vétkében, akkor a két vizsgálat belső szerkezeti különbségeinek magyarázatához azt is be kellene látniuk, hogy a KSH kérdezőbiztosai nem követtek el hasonló torzításokat. A bizonyítást természetesen nem tekintjük a magunk feladatának.

5.2.2. Szót kell ejtenünk az állításnak arról a részéről is, miszerint a meghíusulások helytelen korrekciója csak „valamelyes” torzítást eredményezett volna a KSH adatfelvételében. Az 5.2. pont elején idézett hosszabb passzus azt sugallja, hogy ennek a torzításnak a mértéke jelentéktelen. Hogy miért gondolják ezt kritikusaink, az az ő titkuk. Egyetlen bizonyítékot nem hoznak fel állításuk alátámasztására. Az alábbiakban – ezzel szemben – empirikus adatok felhasználásával bemutatjuk, hogy a szóban forgó torzítás mértéke *igen nagy*: nagyságrendjét tekintve *legalább* akkora, *mintha* az eredeti – meghíusulások által még torzítatlan – cigány almintába tévedésből 14 százaléknyi – véletlenszerűen kiválasztott – nem cigány háztartás is belekeveredett volna a cigány háztartások közé.

35 Az állítás tárgyi tévedést tartalmaz, hiszen – mint Kertesi tanulmányából kiderül (Kertesi 1996) – a KSH egyáltalán nem pótolta a meghíusulásokat, hanem átsúlyozással korrigálta a meghíusulásoknak betudható torzítást.

A KSH adatfelvételének alapmintájában 26 604 háztartás szerepelt. A kikérdezés 22 418³⁶ háztartás esetében bizonyult sikeresnek, a megghiúsult kikérdezések száma 4186 volt. (A megghiúsulási arány tehát: 15,7 százalék.) A 22 418 háztartásból 755 háztartást minősítettek a kérdezőbiztosok cigány háztartásnak, 21 444 háztartást nem cigány háztartásnak, a fennmaradó 219 háztartás esetében pedig nem tudták eldönteni, hová sorolják a megkérdezetteket. Végezzünk el egy egyszerű gondolat kísérletet! Vétítsük a $755/22\,418 = 3,36$ százalékos arányt a megghiúsulásokra, vagyis feltételezzük, hogy a megghiúsulások között ugyanakkora arányt képviselnek a cigány háztartások, mint az összes kitöltött kérdőív között. A cigány háztartások körében ekkor a megghiúsulási arány természetesen ugyanannyi, mint a nem cigány háztartások körében: 15,7 százalék (ez esetben 141 cigány megghiúsulás esik összesen 896 fölkeresett cigány háztartásra).³⁷ Ennek a 141 háztartásnak az ismérveit egy olyan súlyozási eljárás próbálta a cigány rész minta tulajdonságaiban valahogy érvényesíteni, amely a súlyozás során két problémát igyekezett szimultán módon megoldani: 1. a sikeres kikérdezéseknek megfelelő lakásszám teljeskörűsítését az adott év lakott lakásainak nagyságrendjére (a népszámlálás, illetve az éves lakásmegszűnések és lakásépítések adataira) támaszkodva. A súlyozás során itt a KSH 114 réteggel dolgozott, ahol is a rétegek a megyék, a települési nagyságkategóriák, a kiemelt városok, illetve a budapesti kerületek dimenzióit foglalták magukban. 2. A másik szempont az adott év továbbvezetett népességszámának megfelelő átsúlyozást volt hivatott biztosítani. (Ennél a korrekciónál a KSH 20 megye, 2 nem, illetve 16 korcsoport együttes halmazára – vagyis 640 csoportra – értelmezte a súlyokat.)

Hogy ellenérvünk világossá váljék, fontoljuk meg, hogy az 1-es számú korrekció egyetlen réteg esetében sem alkalmaz budapesti kerületnél, kiemelt városnál vagy megyei településnagyság-csoportnál mélyebb bontást, és a 2-es számú korrekció sem értelmezhető megyéknél mélyebb területi bontásban. Ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon elenyésző számban vannak olyan falvak, ahol a cigányság számszerű többséget alkot, továbbá azt, hogy az átsúlyozás aggregátumaiban bizonyára túlnyomó többségben vannak az olyan aggregátumok, ahol a cigányság elenyésző kisebbséget alkot – biztos, hogy 10 százalék alatt van –, akkor azonnal nyilvánvalóvá válik, hogy az erre a két szempontra alapozott átsúlyozási technika csak olyan mértékben képes figyelembe venni a cigány alminta 15,7 százalékos megghiúsulásait, mint amekkora súlyt képvisel átlagosan a cigányság az átsúlyozásnál alapul vett területi aggregátumokban. Ha azt mondjuk, hogy ez a súly 10 százalék, akkor ezt a mértéket bizonyosan durván eltúlozzuk. Ilyen arányok mellett is azt mondhatjuk: az átsúlyozás nagyjából olyan mértékben korrigálja a 141 cigány háztartásnyi megghiúsulást, *mintha* a 141 cigány háztartást 14 véletlenszerűen kiválasztott *cigány* háztartással, illetve 127 véletlenszerűen kiválasztott *nem cigány* háztartással pótolta volna. Hogy ez az eljárás – 896 eredeti mintabeli esetszám mellett – végül is csak „valamelyest” torzítja-e el a KSH cigány almintájának tulajdonságait, annak megítélését az Olvasóra bízunk.

5.2.3. Nem kevésbé bizonyítatlan a vitatott állítás másik fele sem: nevezetesen az, hogy a Szociológiai Intézet cigányfelvételében a mintavételt megelőző összeírások³⁸ során in-

36 *A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993.* Budapest, KSH, 1994 című kiadvány minden adata ennek a 22 418 háztartásnak a megfigyelésére támaszkodik.

37 Ez valószínűleg korrekt becslés a cigány megghiúsulásokra, hiszen az összehasonlítható adat az MTA cigányfelvételéből 16,4%. (Kihagyva azokat a megghiúsulásokat, ahol a megkérdezettek éppen cigány mivoltukra hivatkozva tagadták meg a válaszadást. Ez az eset ugyanis elvileg sem fordulhatott elő a KSH felvételében.)

38 Az olvasók tájékoztatására itt elmondjuk, hogy többlépcsős, rétegzett mintavételi eljárást alkalmaztunk. Első lépésben kezelhető méretű kisebb területi egységekre bontottuk a városokat – Budapestet például városrendezési körzetekre, az egyéb mintába bekerült városokat pedig önkormányzati választókörzetekre –, majd előzetes információk (például a rendelkezésünkre álló iskolastatisztikai adatok) alapján – a cigány népesség várható sűrűségére való tekintettel, rétegeztük a falvakat és a városok kisebb területi egységeit. Második lépésben

formációforrásaink állítólag szisztematikusan figyelmen kívül hagyták a magasabb státusú cigány háztartásokat. Természetesen ahogyan bírálóink sem tudják állításukat bizonyítani, úgy mi sem vagyunk képesek ennek az ellenkezőjét minden kétséget kizáróan igazolni. Ennek ellenére talán mégsem lesz teljesen haszontalan, ha rövid utalások helyett a lehető legnagyobb pontossággal beszámolunk mintavételi algoritmusunknak erről a részéről.

3. táblázat. *A Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányfelvételének mintakörzeteiben történő összeírások során igénybe vett információforrások listája*

Információforrások	
1. Polgármesteri hivatal, önkormányzat, körjegyzőség, jegyző	<i>a:</i> néesség-nyilvántartó <i>b:</i> szociális osztály, gyámügyi osztály, segélyezési listák <i>c:</i> lakásügyi nyilvántartók, lakásigénylések <i>d:</i> ipari és kereskedelmi osztály <i>e:</i> vállalkozói osztály (vállalkozói igazolványok) <i>f:</i> cigányszóvivők
2. Helyi munkaügyi központ	
3. Bölcsőde, óvoda, általános iskola, dolgozók iskolája	
4. Védőnők, gyermekorvosok, körzeti orvosok	
5. Családsegítők, nevelési tanácsadók, GYIVI, SZETA, öregek otthona	
6. Cigányszervezetek (Phralipe, Lungo Drom stb.)	
7. Cigányzenészek országos listája	
8. Az összeírók rendelkezésére bocsátottuk az ország összes általános iskolájának a cigány gyerekek számára vonatkozó iskola szintű adatait, és megköteltük, hogy az összeírás során nagyjából ennek megfelelő számban találjanak az adott településen, illetve kerületben általános iskolás gyerekeket.	
9. Az összeírók esetenként házról házra járva végigkérdezték a szomszédokat.	

3. táblázatunkban összefoglaltuk a körzet szintű összeírásoknál igénybe vett információforrásainkat. A felsorolt források egy része valóban a szegény cigányok címeit tartalmazza. Más források semlegesek vagy inkább „fölfelé torzítanak”. A szociális osztály, a gyámügyi nyilvántartás, a munkaügyi központ, a családsegítők nyilvánvalóan az alacsony státusú népeiségre nézve rendelkeznek jó áttekintéssel. A bölcsődék, az óvodák, az általános iskolák, a védőnők, a gyermekorvosok, a körzeti orvosok, a lakásügyi nyilvántartások inkább semleges információforrásnak tekinthetők. A vállalkozói igazolványokat kezelő önkormányzati nyilvántartások, a cigányszervezetek, valamint a cigányzenészek országos listái pedig inkább – vagy egyebek között – a magasabb státusú cigány családokra, illetve személyekre is kiterjednek. A kép tehát – a kutatási céljainknak megfelelő mérés pontosságát illetően – korántsem olyan rossz, mint ahogy azt Ladányi és Szelényi sugallja.³⁹

(38. folyt.) mintát vettünk a megfelelő rétegbe tartozó falvakból, illetve a városok kisebb területi egységeiből. Harmadik lépésben a mintába került körzeteken – falvakon, illetve a városokon belüli kisebb területi egységeken – belül, a 3. táblázatban felsorolt információforrásokra támaszkodva, teljes körű igénnyel megpróbáltuk összeírni az ott élő cigány háztartásokat. Negyedik lépésben pedig az így összeírt háztartásokból véletlen mintát vettünk. A mintavételi algoritmus részletes leírása megtalálható Kertesi Gábor és Kézdi Gábor könyvének 1. fejezetében (Kertesi és Kézdi 1998).

39 Itt külön meg kell említenünk, hogy a legnehezebb kutatási terepen – Budapesten – budapesti instruktorunk (Lengyel Gabriella) szervezésével és irányításával olyan különlegesen hozzáértő és a kutatás céljainak elkötelezett összeírók-kérdezők (foglalkozásukat tekintve: az adott kerületben dolgozó szociális munkások) végezték el az összeírás feladatát, akik a kiválasztott összeírási körzetekben az esetek jó részében végigjárták a körzet összes épületét, és a házfelügyelőktől, illetve az éppen otthon tartózkodó emberektől (főként nyugdíjasoktól) közvetlenül is gyűjtöttek információkat.

Hivatkoznunk kell végezetül arra is, hogy a „Ki a cigány?” című cikk szerzői teljesen figyelmen kívül hagyják annak a kompatibilitási tesztnek az eredményeit (lásd Kertesi 1996: 97–107), amelyben megvizsgáltuk, hogy a mintánkba bekerült cigány emberek iskolai végzettség szerinti eloszlása megfelel-e annak, amit a Művelődési és Köznevelési Minisztérium aggregált iskolastatisztikai idősora alapján várhatunk. Ez a roppant fontos teszt, amely mintegy húsz év kiáramlási adatai alapján ellenőrizte mintánkat, egyértelműen pozitív eredményre vezetett.⁴⁰ Ha tehát a mi eljárásunk elfogultnak tekinthető, akkor a húsz év *egymástól független* aggregált adatának alapjául szolgáló tanári minősítéseket is pontosan ugyanolyan mértékben elfogultnak kell tekintenünk.

IV. ÖSSZEZGÉS

Kiindulópontunk az az állítás volt, hogy a Ladányi János és Szelényi Iván által felállított „lehetetlenségi tétel” – az tudniillik, hogy az elméletileg számításba jövő definíciók nagy száma miatt lehetetlen a cigány népesség lélekszámát megmérni – olyan állítás, amely, logikai státusát tekintve, mindenfajta rosszul specifikált tudományos problémára érvényes. Jánossy Ferenc méréselméleti munkásságára támaszkodva beláttuk, hogy jól specifikált tudományos kérdésfeltevések esetén a kutató által világosan meghatározott megismerési célból többnyire egyértelműen levezethető a kutatás céljának megfelelő nagyságdefiníció és mérési eljárás. Azonos megismerési célokon belül lehetséges és szükséges is racionális vitát folytatni a választott mérési eljárás, illetve a kapott mérési eredmények helytálló voltáról. Röviden vázoltuk a Szociológiai Intézet 1993/94. évi cigányvizsgálata során követett kutatási célunkat, és levezettük az ennek a megismerési célnak megfelelő definíciót és mérési eljárást. Beláttuk, hogy a Szociológiai Intézet adatfelvétele, illetve a vitapartnereink által hivatkozott adatfelvételek között mutatkozó eredmények eltéréseiből sem a cigány népességgel kapcsolatos kutatások elvi lehetetlensége, sem a Szociológiai Intézet adatainak elfogadhatatlansága nem következik. Kimutattuk, hogy a becslési eredmények eltérései a konkurens adatfelvételek metodológiai következtelenségeire és hibáira vezethetők vissza. Nevezetesen: vagy arra, hogy a szóban forgó adatfelvételek cigány almintájuk létrehozásakor – a mi adatfelvételünktől eltérően – semmilyen kutatási célt nem tűztek ki maguk elé; vagy arra, hogy a mi kutatási céljainktól eltérő célt és mérési eljárást választottak; vagy arra, hogy alkalmazott mérési eljárásaik saját kutatási céljaiknak nem felelnek meg; vagy arra, hogy eredményeik nem állják ki a kutatási céljaik esetén jogosan megkövetelhető kompatibilitási tesztek próbáját; vagy pedig arra, hogy cigány almintáik megtervezése, illetve az adatfelvétel lebonyolítása során – a cigány alminta tulajdonságait érintő – statisztikai hibákat követtek el. Logikai és empirikus érvek segítségével részleteiben is megpróbáltuk cáfolni a saját adatfelvételünket érintő közvetlen bírálatokat.

A tanulmány végére érve, kilépve az eddigiekben vállalt semleges kutatói szerepből, szeretnék a megismerési célokkal kapcsolatban egy értékítéletet megfogalmazni. Ebben az írásban, méréselméleti fejtegetések kapcsán hangsúlyoztam, hogy a cigány népességet érintő társadalomtudományi kutatások során *számos különböző* megismerési célt fogalmazhatunk meg. Magam is megfogalmaztam hármat ezek közül. Így az a látszat keletkezhet, mintha azt gondolnám, hogy a megismerési célok megválasztását a kutató semmivel sem indokolható önkényes döntése – indoklásra nem szoruló „értékválasztása” – határozza meg. Én azonban nem így gondolom. Habár a kutató értékválasztásának nyilvánvalóan

40 A kérdéses tesztet – valamennyi befejezett iskolai végzettségi kategóriára nézve – megismétli Kertesi és Kézdi 1998: 2.4. fejezete.

fontos szerepe van egy ilyen döntésben, és az valóban autonóm joga, hogy milyen értékek mellett kötelezi el magát, mégsem hiszem azt, hogy ilyen döntéseit ne kellene megindokolnia, vagy hogy ne lehetne a választott kutatási célok hátterében meghúzódó *értékekről racionális diskurzust*⁴¹ folytatnia.

A jelen tanulmány szerzője – mint azt a II. pontban megpróbálta megindokolni – a cigánysággal kapcsolatos kutatási célok közül, társadalmi horderejénél fogva, *kitüntetetten fontos célnak* tekinti az etnikai klasszifikációhoz tartozó előítélet és diszkrimináció nyomán keletkező társadalmi határvonal és e választóvonal két oldalára kerülő népségek összehasonlító vizsgálatát. Vajon egyet tudnak-e érteni vitapartnereink velünk e megismerési cél kitüntetett fontosságában? Ha igen, hajlandók-e belátni, hogy az e megismerési célnak megfelelő és gyakorlatilag is kivitelezhető mérési eljárásról lehetséges és szükséges is racionális vitát folytatni? Én azt hiszem, álláspontjaink – legalábbis e tekintetben – nem állnak olyan távol egymástól. Van közös nevezőnk. Merjük hát fölállalni!

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bertalan László (1979/80): *Előadások Max Weberről*. Bertalan László egyetemi előadásainak a hallgatók által lejegyzett szövege. Közgazdasági Egyetem, 1979/80. tanév. Kézirat.

Havas Gábor és Kemény István (1992): *Cigányvizsgálat – mintavételi koncepció*. Budapest: kézirat.

Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőterén. In *Kritika*, március.

Jánossy Ferenc (1963): *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Budapest, KJK.

Kemény István (1997): A magyarországi roma (cigány) népségről. In *Magyar Tudomány*, 6.

Kemény István és Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In *Társadalmi riport*, Andorka et al. szerk. Budapest.

Kertesi Gábor (1996): Két cigányvizsgálat (kritikai elemzés). In *Szociológiai Szemle*, 1.

Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (1998): *A cigány népség Magyarországon (dokumentáció és adattár)*. Budapest,

41 Az értékítéletek primer volta egyáltalán nem jelenti azt, hogy magukat az értékítéleteket ne lehetne „az értelem ítélőszéke elé idézni”. Mivel ennél a nagy jelentőségű problémánál gyakori zavarok forrása a szociológián belül Max Weber – többnyire teljes mértékben félreértett – álláspontja, szeretnék itt néhány különösen fontos passzust Webertől idézni. Tolsztojra hivatkozva, Max Weber megállapítja ugyan, hogy „... a tudomány nem ad választ a számunkra egyedül fontos kérdésre: »Mit tegyünk? Hogyan éljünk?«, vagyis jelen problémánknál maradván, nem mondja meg, milyen értékítéleteket válasszunk, de rögtön hozzát teszi azt is: „A kérdés csak az, milyen értelemben »nem« ad választ, és hogy *nem nyújthat-e talán mégis valamit annak, aki helyesen teszi fel a kérdést?*” (Weber 1919: 142 – *a kiemelés tőlem származik*). Mivel tudomásom szerint Webernek ez az álláspontja nem tekinthető széles körben ismertnek, legyen szabad itt a szerzőt tovább idéznem: „... annak, hogy gyakorlati értékelésekről [...] vitatkozzunk, csak a következő értelme lehet: *a)* Azoknak a végső, belsőleg »következetes« érték-axiómáknak a kifejtése, amelyekből a szemben álló vélemények kiindulnak. Az ember nemcsak az ellenfelek, hanem a saját axiómáit illetően is elég gyakran téved [...] *b)* Azoknak a »következményeknek« a levezetése, amelyek az *értékelő* állásfoglalásra nézve folynak ilyen vagy olyan végső érték-axiómákból, amennyiben azokat, és csakis azokat, faktuális tényállások gyakorlati megítélésének alapjává tettük. [...] *c)* A tényszerű következmények tisztázása, ha valamilyen problémával szemben gyakorlatilag értékelő álláspontunkat gyakorlatilag érvényesítjük: 1. az elkerülhetetlenül felhasznált eszközök; és 2. a közvetlenül nem szándékolt, kiküszöbölhetetlen *mellékhatások* miatt. [...] Végül elképzelhető, hogy a vitában *d)* olyan új érték-axiómák és azokból folyó posztulátumok jelennek meg, amelyeket valamelyik gyakorlati posztulátum szószólója nem vett figyelembe, és amelyekkel kapcsolatban ezézt nem foglalt volt állást, viszont saját posztulátumának kivitelezése amazokkal összeütközésbe kerül. [...] Az ilyen típusú értékelési viták tehát a legcsekélyebb mértékben sem »értelmetlenek«. Nagyon is megvan az értelmük éppen akkor – véleményem szerint csakis akkor –, ha céljaikat helyesen fogjuk fel.” (Weber 1917: 95–96. A fordítás néhány értelemzavaró fordulatát megváltoztattam). A fenti idézetekből kirajzolódó Weber-értelmezésre egyetemi előadásai során Bertalan László hívta föl – sok más hallgató mellett – többek között az én figyelmemet is (lásd: Bertalan 1979/80: kézirat).

- Socio-typo Könyvkiadó, megjelenés alatt.
- Ladányi János (1996): Romák Közép-Kelet-Európában. In *Társadalmi Szemle*, 4.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997a): Ki a cigány? In *Magyar Hírlap*, november 24.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1997b): Ki a cigány? In *Kritika*, december.
- Ladányi János és Szelényi Iván (1998): Az etnikai besorolás objektivitásáról. In *Kritika*, március.
- Nagy Gyula (1994a): Adatok a munkanélküliségről a Magyar Háztartás Panel alapján. In *Munkaügyi Szemle*, 5.
- Nagy Gyula (1994b): Munkanélküliség. In *Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok*, 5. kötet.
- Nagy Gyula és Sik Endre (1992): Munkanélküliség és munkanélküliek. In *Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok*, 1. kötet.
- Nagy Gyula és Sik Endre (1996): Munkanélküliség. In *Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok*, 7. kötet.
- Nagy Gyula és Sik Endre (1997): Munkanélküliség. In *Magyar Háztartás Panel Műhelytanulmányok*, 8. kötet.
- Weber, Max (1970[1917]): A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In *Állam, politika, tudomány*: A válogatást összeállította: Kemény István és Varga Iván. Budapest: KJK.
- Weber, Max (1970[1919]): A tudomány mint hivatás. In *Állam, politika, tudomány*: A válogatást összeállította: Kemény István és Varga Iván. Budapest: KJK.